

Hoewel Yammines reconstructies soms zó nauwgezet zijn dat het de lezer duizelt, laat hij op overtuigende wijze zien dat de Duitse bezetter de Vlaamse Beweging deskundig manipuleerde. In zijn conclusie noemt auteur het ‘onthutsend’ dat sommige door de Duitsers in omloop gebrachte mythes met de jaren alleen maar sterker zijn geworden. Vluchtig benoemt hij dit fenomeen als een algemeen kenmerk van propaganda. Daarmee wijst hij, wellicht onbedoeld, op een tekortkoming in zijn werk. In dit boek ontbreekt een bredere reflectie op de definitie, betekenis en werking van propaganda als algemeen historisch fenomeen. Hoewel de titel de term *fake news* bevat, gaat de auteur ook niet in op de hedendaagse connotaties die zijn verhaal zouden kunnen hebben. Dat is jammer, te meer omdat hij terecht concludeert dat de gevolgen van de Duitse mediamanipulatie en *Flamenpolitik* voor België amper te onderschatten zijn. Dat geldt ook voor andere voorbeelden van propaganda en *fake news*. Het is jammer dat Yammine hier niet op ingaat, al was het maar om de actualiteit van zijn werk te benadrukken.

Jan Julia Zurné, Radboud Universiteit Nijmegen

Daniel Bellingradt, *Vervlechting van de papiermarkt. De Amsterdamse papierhandel in de achttiende eeuw* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2021). 210 p. ISBN 9789087049140. Vertaling van: *Vernetzte Papiermärkte. Einblicke in den Amsterdamer Handel mit Papier im 18. Jahrhundert* (Keulen: Herbert von Halem Verlag, 2020).

DOI: 10.52024/tseg.11524

Papier is een vanzelfsprekend product waarvoor weinig publieke aandacht bestaat. Nieuwsmedia schenken er hooguit aandacht aan wanneer er iets bijzonders mee aan de hand is. Dat gebeurde bijvoorbeeld in 2021, toen de verschijning van boeken en tijdschriften stagneerde door schaarste aan papierpulp. In de historiografie is de belangstelling voor papier eveneens gering. Daniel Bellingradt, hoogleraar *Buchwissenschaft insbesondere Historische Kommunikationsforschung* aan de universiteit van Erlangen-Neurenberg, maakt in *Vervlechting van de papiermarkt* echter duidelijk dat er wel degelijk veel te zeggen valt over de historische productie van dit materiaal. Bellingradt benadert zijn onderwerp via de handel in Nederlands papier tijdens de achttiende eeuw. Deze variant was toen uitermate geliefd vanwege zijn superieure

kwaliteit. Amsterdam typeert hij als de ‘papierwinkel van de wereld’ in die tijd. Er werd in dit economische knooppunt niet alleen veel papier verhandeld, maar ook gebruikt en hergebruikt: in het economische verkeer voor onder meer aantekeningen, brieven, contracten en rekeningen, in de drukkerijen voor het uitgeven van allerlei soorten publicaties en op markten en in winkels als verpakkingsmateriaal. En dan wordt er nog gezwegen over het gebruik van papier in bureaucratische en andersoortige instellingen alsook vanwege artistieke of private doeleinden zoals tekeningen en toiletbezoek.

Alleen al deze verschillende functies demonstreren dat papier een verzamelbegrip is. Bellingradt werkt dit nader uit in het hoofdstuk dat volgt op de introductie. Een veelvoud aan papieren waren passeert de revue, qua soorten, formaten en kwaliteiten. Gebrek aan eenduidige benamingen leidde al in de achttiende-eeuwse internationale handel tot veel verwarring en dit bemoeilijkt nog steeds het comparatieve onderzoek. Om de lezer meer inzicht te verschaffen in ‘de materiële complexiteit van de papierhandel’ bespreekt de auteur ook de zogeheten ‘maculatuur’. Deze term staat voor beschadigd, overbodig en beschreven of bedrukt papier. Vooral gelezen kranten en onverkochte publicaties kregen een volgend leven als inpakpapier.

In het derde hoofdstuk staat de Europese verspreiding van onbedrukt papier als handelswaar centraal. Voor elke publicatie en schriftelijke actie moest tijdig papier worden geproduceerd en ingekocht. Bij de meeste uitgaven was papier ook de grootste kostenpost. Er wordt echter zelden op de vervaardiging en aankoop van papier gereflecteerd, zo stelt Bellingradt herhaaldelijk. Dat concludeert hij op basis van het geringe aantal uitzonderingen dat hij in de historiografie aantroft, waaronder het door hem geciteerde onderzoek van Megan Williams naar papiergebruik in de diplomatie. Hij had hier ook kunnen verwijzen naar Judith Brouwers boek *Levenstekens* over gekaapte brieven uit 1672 (2014). Daarin wordt de stap waar briefschrijvers hun papier en inkt konden halen niet overgeslagen, in dit geval toepasselijk toegespitst op Amsterdam.

Het vierde hoofdstuk, over het warenassortiment in de boekhandel, borduurt beknopt voort op het tweede en had daarin verwerkt kunnen worden. Via illustraties en catalogi komt Amsterdam wat meer in beeld. Dat is weer minder het geval in de eerste helft van het volgende hoofdstuk, waarin Bellingradt ‘een materiaalgeleid perspectief’ in het onderzoek bepleit, met ook aandacht voor de logistiek, opslag en recycling van papier. Daarna komen niettemin via het begrip ‘socialiteit’ enkele

Amsterdamse papierhandelaren voor het voetlicht. De vraag waar zij gevestigd waren in hun stad en temidden van welke andere bedrijvigheden blijft helaas in het midden. Wel volgt in hoofdstuk zes een uitgebreide typering van Amsterdam als handels-, kennis- en mediacentrum van vroegmodern wereldformaat.

Aan het eind van zijn boek gaat Bellingradt de diepte in met een hoofdstuk over de Amsterdamse papierhandelaar Zacharias Segelke. Aan de hand van diens boekhouding uit de periode 1788-1803 laat hij zien hoe de branche functioneerde. Hij brengt met andere woorden via deze casus zijn materiaalgeleide perspectief voorbeeldig in praktijk. In de stad ging de verkoop van papier in deze politiek turbulente periode onverstoord door, zo blijkt uit de cijfers. Bellingradt vindt Segelke echter terughoudend voor zover het internationale contacten betreft, gezien het feit dat hij slechts een viertal tegenkwam in Segelkes administratie van de jaren 1790. Nu was dit ook niet bepaald het meest florissante tijdvak voor het internationale handelsverkeer vanuit Nederland.

In de slotbeschouwing breekt de auteur opnieuw een lans voor een papiergeschiedenis die het onderzoek naar productietechnieken en -stromen combineert. Gezien het gebruik van lompen voor het maken van papier zou dit bijvoorbeeld meer aandacht voor de verwerking van en handel in verouderd textiel moeten betekenen. Het valt te hopen dat zulk onderzoek aan de hand van het aanwezige, fragmentarische bronnenmateriaal te realiseren zal zijn. Het is immers de vraag hoeveel rijke documentaties als die van Segelke er nog te vinden zijn.

Door overbodige herhaling wekt dit boek de indruk een bundeling van verschillende artikelen te zijn. Zo worden de Arabische herkomst en enkele equivalenten in andere Europese talen van het Nederlandse woord 'riem' (de handelseenhed voor ongeveer 500 vellen papier) in zowel het tweede als het derde hoofdstuk opgesomd. Verder zou men de informatie over de materiële oorsprong van papier die nu in onder andere de hoofdstukken twee en vijf staat, al eerder in het boek verwachten.

Gezien de aandacht voor Amsterdam en de afnemende kennis van het Duits in de Nederlandse academische wereld is deze versie in het Nederlands hoe dan ook een nuttige zaak. Voor de Nederlandstalige lezers had de Amsterdamse papiergeschiedenis in de vertaling zelfs nog wel prominenter gepresenteerd mogen worden, ook via het beeldmateriaal. Zo wordt een advertentie in de *Haagsche Courant* voor allerlei soorten papier getoond, terwijl de *Amsterdamsche Courant* vele voorbeelden van dit soort advertenties bevat. Een vertaling is echter

geen bewerking, zo hebben mogelijk ook de vertalers – de jonge historici Daan Lijdsman en Frank Birkenholz – gedacht. Zij zijn dichtbij het Duitse origineel gebleven, de ondertitel van het boek, die in het Duits bescheidener klinkt, daargelaten. Een vrijere vertaling zou goed voor de leesbaarheid zijn geweest – met in elk geval minder personificaties en in de annotatie de gangbare Nederlandse standaardnamen voor uitgeversplaatsen als ‘Wien’ en ‘Mailand’.

Dit boek is al met al vooral een betoog dat leert waarin de geschiedschrijving ten aanzien van het onderwerp tot nog toe tekortgeschoten is en hoe idealiter onderzoek naar vroegmodern papier zou moeten worden aangepakt. Daarmee kunnen zowel huidige als toekomstige onderzoekers hun voordeel doen.

Joop W. Koopmans, Rijksuniversiteit Groningen

Sven Ringelberg, *De Nederlandse aardgastransitie. Lessen voor de energietransitie van de 21ste eeuw* (Utrecht: Eburon, 2021). 202 p. ISBN 9789463013284.

DOI: 10.52024/tseg.11526

In de huidige tijd is veel te doen over het aardgasvrij maken van woningen. Deze energietransitie is echter niet de eerste transitie in de gebouwde omgeving die Nederland doormaakt. Auteur Sven Ringelberg neemt de lezer mee in de geschiedenis van de vorige energietransitie: die van kolen naar aardgas. Ringelberg kiest er in *De Nederlandse aardgastransitie* voor om specifiek in te gaan op de transitie die miljoenen huishoudens in de jaren 1960 doormaakten, waarbij andere facetten van de transitie grotendeels buiten beschouwing blijven. Hierdoor kan op een behoorlijk detailniveau gekeken worden naar hoe deze transitie verliep. Aan de hand van archiefmateriaal, waaronder krantenartikelen en interviews met ervaringsdeskundigen uit die tijd, geeft het boek een goed beeld van de gebeurtenissen en hoe deze – met name door huishoudens – werden ervaren.

Om de impact van de aardgastransitie op Nederlandse huishoudens goed te begrijpen is het relevant om te weten hoe woningen destijds verwarmd werden en hoe Nederlanders woonden. Op basis van oude enquêtes uit de jaren 1940/1950 schetst Ringelberg een helder beeld van welke verwarmingsapparaten in omloop waren en wat men voor verwarming betaalde. Een belangrijk gegeven is dat het overgrote deel